

La recerca en comunicació en el País Valencià

Estudis sobre la ràdio

per Manuel de la Fuente Soler,
professor de comunicació audiovisual
de la Universitat de València

Resum

La ràdio valenciana compta actualment amb una sèrie de singularitats, que podríem resumir en dues: una és la carència d'un model unitari en la construcció d'una identitat radiofònica valenciana. Una segona particularitat és l'ús de la llengua. Ací trobem la diferència més evident amb la ràdio catalana i torna a ser un dels punts fonamentals a l'hora de explicar els trets definitoris de l'actual panorama comunicatiu del País Valencià. A més, s'han d'afegir algunes circumstàncies que han dificultat la tasca de la investigació acadèmica: l'escàs interès per part dels mitjans públics o la mancança de polítiques de conservació del patrimoni radiofònic són algunes d'elles. No obstant això, als darrers anys aquesta dinàmica ha començat a canviar gràcies a una major presència dels estudis sobre mitjans de comunicació a les universitats públiques valencianes.

Studies on Radio

Abstract

Radio in Valencia at present has several unique characteristics that could be summed up in two: first, there is no unifying model for the creation of a Valencian radio identity and, second, is the use of language. These two factors constitute the clearest difference between Valencian radio and Catalan radio in general, and once again they have become the basic points when describing the traits of the present Valencian communication scenario. Furthermore, academic research has been impeded by factors such as lack of interest on the part of the public media and lack of policies for conserving the Valencian radio patrimony. Nevertheless, in recent years this scenario has begun to change thanks to an increase in the number of studies on mass media in the Valencian public universities.

Les investigacions acadèmiques sobre la ràdio valenciana han fet paleses les circumstàncies pròpies de l'estructura comunicativa en el País Valencià. Són, bàsicament, dues. Per una banda, la carència d'un model unitari en allò referent a la construcció d'una identitat radiofònica valenciana. La ràdio en el País Valencià es caracteritza per la seua diversitat en aquest sentit. Si ens fixem en les ràdios que emeten en el País Valencià, hi trobarem models diferents de programació no només entre les diferents províncies, sinó també al si de cadascuna de les tres. Però també hem d'assenyalar una altra singularitat: l'ús de la llengua. El cas valencià és molt diferent del cas català en allò referent a la presència del català als mitjans, com es pot comprovar en la programació de les diferents ràdios.

A Catalunya trobem a més que la investigació acadèmica ha desenvolupat una tradició d'estudis sobre els diversos aspectes radiofònics en un ambient de col·laboració amb les distintes emissores, la qual cosa ha afavorit ambdues parts: el sector professional en l'adquisició d'una cons-

ciència de la vàlua de la seua dedicació en la construcció social; el sector acadèmic en la consulta i preservació de les fonts i els arxius radiofònics per tal d'evitar la seua desaparició. En el País Valencià aquest diàleg no s'ha produït per les susceptibilitats que encara existeixen i que allunyen els dos sectors. El professional continua pensant en termes de consum immediat més que en les funcions socials de preservació del patrimoni radiofònic i de construcció d'una identitat radiofònica valenciana, i el sector acadèmic no ha aconseguit encara la creació de grups de treball estables en què la ràdio valenciana siga l'objecte d'estudi principal.

Els estudis manquen, així doncs, de visions globals. Estudiar la ràdio en el País Valencià suposa apropar-se als seus diferents aspectes (lingüístics, històrics, de producció, etc.) per separat. No obstant això, hi ha un futur perquè les investigacions estan augmentant. A continuació ens detindrem en alguns dels llibres i articles més interessants per fixar un estat de la qüestió respecte de la situació actual de la investigació sobre la ràdio valenciana.

1. Configuració i història de la ràdio

En un article (escrit amb Àlvar Peris Blanes) que vàrem publicar a la revista *Serra d'Or* l'any 2004 establíem un punt de partida al voltant de la problemàtica de la ràdio valenciana. Aleshores parlàvem de la distinció entre la ràdio privada i la ràdio pública, per finalment analitzar la qüestió lingüística. En allò referent a la ràdio privada, després de constatar alguns fracassos parcials d'emissores que havien elaborat graelles de programació amb una vocació d'independència, concluïem:

Els millors equipaments tècnics, la configuració de plantilles professionals i un extens mapa de desconexions locals i regionals, que permet que l'oient no haja de renunciar a les notícies del seu entorn, són els trets que fonamenten el seu èxit actual [de la ràdio comercial, tant de les programacions generalistes com de les radiofórmules]. Menció especial mereixeria un model, amb una progressiva implantació a la ràdio valenciana, que opta per una programació mixta, amb informatius propis i espais musicals. (De la Fuente Soler i Peris Blanes, 2004: 18).

La ràdio privada valenciana s'articula, segons es desprèn de l'article, sobre un model empresarial que es divideix en tres categories. En primer lloc tenim les emissores locals propietat d'un grup mediàtic important que emeten en uns espais distribuïts per les desconexions establides a tal efecte. En segon lloc estan les emissores que tenen el seu centre d'emissió i operacions en el País Valencià però que operen també dins d'un grup mediàtic. En un tercer lloc estan les emissores independents i assembleàries, amb una programació de caire cultural i produïda al marge de les lluites competitives de les graelles dissenyades per la resta de ràdios. En qualsevol cas, aquest últim grup resta com a residual, en un

mapa radiofònic en què s'han primat les emissores del primer grup, les pertanyents a un gran grup mediàtic. En aquest sentit és interessant l'article de Gámir Ríos «Poder político y estructura mediática: la comunicación en la Comunidad Valenciana durante la presidencia de Eduardo Zaplana (1995-2002)» per diversos motius: perquè actualitza les dades sobre el mapa radiofònic valencià i perquè demostra els interessos de la classe política per afavorir un model comunicatiu (i empresarial) afí. D'aquesta manera, per exemple, fa referència a com la concessió de llicències en 1998 pretenia un apropament entre el partit del Govern valencià del moment i les ràdios favorables (Gámir Ríos, 2005: 12).

Tornant a l'article de *Serra d'Or*, es feia referència, a continuació, al cas de la ràdio pública valenciana. A banda de RNE, que emet des de Madrid amb desconexions regionals, i de les ràdios municipals, hi tenim el cas de Ràdio 9. El problema de l'ens RTVV és el de la dependència de la seua línia informativa del poder públic, que ha arribat a límits insuportables i que ha convertit tant Canal 9 com Ràdio 9 en icones de la manipulació informativa (De la Fuente Soler i Peris Blanes, 2004: 18-19).

Aquesta estructuració entre titularitat pública i privada de les ràdios resulta operativa per ressaltar les diferències que han de tenir les emissores en els seus contractes comunicatius amb els oïdors. És a dir, mentre que les emissores privades potencien unes graelles de programació comercial, les públiques (tant les pertanyents a RTVV o RNE com les municipals) haurien de desenvolupar un model diferent, en què la política comercial estiguera per darrere de l'educació de certs valors socials (com seria l'habilitació de programes de ràdio per a les diferents minories). És per això que l'aposta comercial de Ràdio 9 deixa ben clar el fracàs de crear un ens independent no només del poder polític, sinó també del combat immediat i diari per les audiències. En aquesta política caracteritzada per la seua indefinició i la seua incapacitat en la consolidació d'un model comunicatiu propi estan els seus nivells tan baixos d'audiència. En la seua responsabilitat com a mitjà públic, Ràdio 9 contribueix notòriament a empobrir el consum de mitjans, a empobrir, a fi de comptes, el sistema democràtic. Perquè el País Valencià necessita d'una major implicació social del seus mitjans de comunicació. És una conseqüència que podem extraure de les xifres que oferia l'any 2000 Francesc-Andreu Martínez Gallego (2000a: 418-419):

En la Comunidad Valenciana se sintoniza la radio por debajo de la media española. Parece existir una correlación entre la lectura de prensa y la audiencia de radio: tampoco la Comunidad Valenciana se distingue por sus altos niveles de lectores de diario. Contrastan ambos extremos con el grado de riqueza (renta per cápita), donde sí figura la Comunidad Valenciana entre las más aventajadas [...]. No contamos con estudios serios, desde la teoría o la sociología de la comunicación, que intenten resolver el enigma.

Tot seguit, Martínez Gallego (2004: 419) apuntava la possibilitat d'un procés subtil de convergència entre discurs polític i discurs mediàtic, on es troba l'autèntic perill de permetre un sistema mediàtic dependent del poder polític:

El oyente valenciano prefiere la radio convencional sobre la radio fórmula, aunque los porcentajes no están muy alejados. En la radio convencional sintoniza, por este orden, con la COPE (24 %), la SER (20 %), Onda Cero (19 %), y RNE (13 %). Aunque la radio no colonice mentes, ¿no habrá de ponerse en relación la línea editorial —digámoslo así— de las cadenas predominantes con las tendencias políticas desarrolladas en los últimos años?

El text de Martínez Gallego és l'epíleg de la *Historia de la radio valenciana (1925-2000)* una obra col·lectiva on es fa un recorregut històric per la ràdio en el País Valencià. L'obra analitza les dificultats i els reptes del mitjà radiofònic, sense oblidar alguns dels seus moments més memorables, com la batalla dialèctica, en plena Guerra Civil, entre Queipo de Llano a Radio Sevilla i Francisco Cano Alcaraz a Radio Torrente (Bordería Ortiz i Millán Trujillo, 2000: 115), un episodi també recuperat per Armand Balsebre en la seua *Historia de la radio española*. No obstant això, especial interès té la part que estudia la ràdio valenciana des de la transició (sobretot els capítols 6, 7 i 8) per la seua exhaustivitat i claredat a l'hora d'explicar un mapa tan complex i canviant com el de les diferents emissores de ràdio i els processos de compra i absorció per part dels diferents grups mediàtics.

2. L'ús de la llengua

Unes de les dificultats a les quals s'enfronta l'investigador en estudiar el fenomen de la ràdio valenciana és l'ús de la llengua. Si mirem la ràdio a Catalunya, hi trobarem una forta presència del català, una circumstància molt diferent de la del País Valencià, on només el trobarem a Ràdio 9 i a algunes emissores locals i municipals, segons el mapa lingüístic. L'escàs relleu de la ràdio pública fa que la seua tasca de dinamització de la llengua estiga molt lluny d'assolir un objectiu satisfactori.

Un dels primers reptes és el d'estudiar l'evolució de l'ús de la llengua. Segons afirma Rosa Franquet, el català va estar fins i tot present (tot i que de manera molt reduïda) a la ràdio catalana durant el franquisme. Per a la seua recuperació va haver-hi, abans de les polítiques públiques, una orientació comercial: s'ha de entendre així la importància que va tenir la incorporació del català a les retransmissions dels partits de futbol. Franquet (2001: 217) recupera aquesta anècdota per boca de Manuel G. Terán, director de Ràdio Barcelona:

El formidable comunicador Joaquim Maria Puyal es va posar al capdavant del projecte. Va haver de vèncer alguna dèbil resistència (un directiu de la SER va preguntar: «pero, ¿ya lo entenderá alguien?»). I, sobretot, va haver de recaptar múltiples ajudes. Es tractava de recuperar —o descobrir— un món que havia estat molts anys ocult però que era popular, fàcil, emotiu i que —molts sense saber-ho— portàvem al cor.

Per la seua banda, Guillaumet (1994: 228) assenyala la importància de les emissores municipals catalanes per a la consecució de la normalitat de la llengua a Catalunya:

A poc a poc, el català anà augmentant el seu ús, sobretot en les emissores comarcals i en els programes de participació de la ràdio comercial. Caldria esperar a 1979, amb el moviment de les emissores municipals, i a 1983, amb la creació de les emissores de la Generalitat, perquè el català radiofònic prengués carta de naturalesa i augmentés també el seu ús a la ràdio comercial.

En el cas valencià, Rafael Xambó s'ha encarregat d'estudiar els mitjans de comunicació. La síntesi de la seua tesi doctoral es pot trobar a la seua obra *Comunicació, política i societat: El cas valencià*. Xambó hi analitza la configuració dels mitjans tenint present el context històric del franquisme, i destacant les singularitats més rellevants. En l'apartat dedicat a la ràdio, Xambó recorda alguna experiència aïllada de programes en valencià als darrers sospirs del franquisme (2001: 40-42) i estableix un marc general caracteritzat pels canvis a RNE (que estan exhaustivament estudiats a Millán Trujillo i Sanfeliu Montoro, 2000: 369-399), l'inici de les emissions de Ràdio 9 en 1989, l'adjudicació de llicències per a les emissores municipals, la concentració en el sector privat i un fet que l'autor destaca: el tancament, en els anys vuitanta, de la major part de les ràdios lliures (circumstància també comentada a Martínez Gallego, 2000b: 155). Xambó conclou que la diferent urgència i el compromís polític vers la llengua és el que ha marcat les diferències del seu ús respecte a Catalunya:

[...] el fort predomini de la programació en cadena, centralitzada des de Madrid i realitzada en espanyol, la concentració de l'audiència en les grans cadenes estatals, la incapacitat de la ràdio pública autonòmica per a guanyar-se un espai suficient, el tancament de Ràdio 4 per part de RNE —emissora que emetia íntegrament en català amb programació de ràdio fórmula—, i el desenvolupament precari i tardà de les ràdios municipals serien les principals causes que explicarien el baix nivell de presència del català a la ràdio, sota les quals, òbviament, rau el conflicte lingüístic valencià amb el feix d'actituds contradictòries i d'indecisions polítiques. (Xambó, 2001: 106-107).

En una actualització de les dades que Xambó inclou al capítol 7 del mateix llibre, hi troba pocs canvis des que va finalitzar la primera versió de la seua investigació (2001: 143):

Quant a l'impuls de l'ús del català a la ràdio, la situació roman inalterada. Com a novetat, cal ressenyar que, pel febrer de 1998, Radio 5 TN va començar a emetre els informatius locals de València en valencià. Tanmateix, els informatius autonòmics i els locals de Castelló i Alacant continuen emetent-se en castellà.

S'han publicat diversos esforços que parlen de l'intent inicial de normalització (inclús editorial) a la ràdio. És el cas de la publicació dels guions radiofònics. En 1991, Emili Piera, Manuel S. Jardí i Ferran Torrent van publicar una antologia dels guions del seu programa d'humor *La cosa nostra*, que es va emetre a la ràdio autonòmica entre octubre de 1989 i juny de 1990. Els autors, conscients de l'escassíssima publicació de guions radiofònics en valencià, cosa que dotava la seua obra d'un caràcter pioner, escriviren una nota preliminar en què es podia llegir (respecte de la cassette amb fragments del programa que acompanyava el llibre):

A banda del seu possible valor «documental» o d'«època», sempre poden tenir alguna utilitat pedagògica si els estudiants de qualsevol edat i condició i, particularment, els de les diverses especialitats periodístiques volen enfilar el camí excitant de l'humor radiofònic, i creuen interessant conèixer algun precedent pròxim. (Piera, Jardí i Torrent, 1991: 7-8).

El llibre queda com un intent frustrat de crear una memòria dels gèneres a la ràdio valenciana. El fet que no haja tingut una continuïtat i que fóra publicat en una editorial petita, enceta una reflexió sobre el paper de Ràdio 9: la mancança d'un servei que publique no només guions radiofònics, sinó reflexions entorn del fet i la professió de la ràdio a València. Una carència que parla del poc interès per aprofitar la ràdio valenciana pública com un espai d'anàlisi de la identitat radiofònica valenciana.

És per això que, per tal d'accedir a llibres d'estil sobre l'ús de la llengua als mitjans, hem d'acudir a manuals publicats a Catalunya per poder imaginar un ús raonable de la llengua, allunyat de les polítiques lingüístiques canviants de la pràctica professional de RTVV segons l'interès polític de cada ocasió. Hom troba a faltar reflexions sobre la fixació de la llengua a la ràdio valenciana com fan autors com Ivan Tubau en la seua obra *El català que ara es parla: Llengua i periodisme a la ràdio i la televisió*, composta per entrevistes a locutors, periodistes, assessors, correctors, directius i professors universitaris de Catalunya.

No obstant això, s'ha de ressenyar que els organismes públics van tenir una perspectiva favorable per dur a terme una tasca coherent de dinamització del valencià. Ja hem vist l'intent de preservació documental dels guions pels professionals. En el camp teòric, la universitat va establir un debat sobre la normalització lingüística a través dels mitjans. En 1990 es van publicar les actes de les Jornades sobre Llengua Oral als Mitjans de

Comunicació Valencians que es van organitzar en 1987. En aquest llibre, editat per Antoni Ferrando amb el títol *La llengua als mitjans de comunicació*, es fa una proposta acadèmica íntegra per a la difusió d'un model lingüístic, des de diverses parcel·les: es poden llegir propostes des de la fonètica, la morfosintaxi i el lèxic. Al si d'aquestes jornades, Joan Fuster (1990: 162) conclou amb la reflexió que comentàvem al principi: la necessitat de crear les condicions oportunes per tal que el català siga rendible a les empreses i, per extensió, als mitjans de comunicació:

Si el català no ha de «morir», caldrà instaurar-lo plenament en aquesta línia. No estem per perdre temps. Cal catalanitzar el cinema, cal catalanitzar la ràdio, cal catalanitzar la televisió, i urgentment [...]. [H]i ha una sistemàtica marginació del català. I hi ha l'empresa privada. L'empresa privada, que va a fer diners, no adoptarà el català fins que el català no sigui lucratiu en la publicitat.

Per la seua part, Toni Mollà (1990: 53) deixava les bases per a un model escrit referencial en el seu llibre *La llengua dels mitjans de comunicació*. Una proposta encara vigent, una proposta bàsica per poder operar en valencià als mitjans:

El model escrit referencial que proposem es fonamenta en tres eixos: la normativa ortogràfica vigent, les característiques lingüístiques de la varietat coneguda com a *valencià general* i en uns criteris de modernització del codi lingüístic, d'acord amb les necessitats funcionals dels mitjans informatius.

Al llarg de la seua obra, Mollà especifica aquest model referencial per tal d'aconseguir una normativa bàsica prèvia a la redacció d'un llibre d'estil per als mitjans valencians.

3. L'ofici de la ràdio

Entrant en el terreny de les qüestions referides al fet radiofònic, a les pautes per a la producció i a les condicions per a la recepció, hi tenim un creixent nombre de textos que s'encarreguen de fixar una anàlisi al voltant dels temes més relacionats amb la pràctica professional immediata. Jesús Saiz Olmo fa un repàs a totes les característiques tècniques i expressives del mitjà en el llibre *Periodismo de radio: De los estudios al ciberespacio*. Saiz comença per mirar la ràdio més recent, la ràdio per Internet i la ràdio digital per a continuació escriure sobre els aspectes de la professió: el perfil del periodista radiofònic, l'equip de treball, la veu, l'expressió oral, la improvisació, la redacció, el guió, els recursos sonors i el procés de producció de la notícia. En les tasques de documentació, és útil el llibre d'Enric Bellveser, *Manual de documentació audiovisual en ràdio i televisió*, perquè presenta les diferents fases del procés: des dels components tècnics fins a les estratègies de recerca documental.

L'ofici del periodista, el seu paper en la societat de la informació, és el punt central de la reflexió que s'està produint en el País Valencià a través d'una eina que va adquirint popularitat: la celebració de congressos, conferències i tallers sobre mitjans de comunicació locals. Un debat especialment fructífer quan es publiquen les actes. És el cas del Congrés de Comunicació Local de la Universitat Jaume I de Castelló. La segona edició del congrés, celebrat l'any 2002, estava dedicada a la ràdio i la televisió, com recull el llibre d'actes que porta per títol *Radio y televisión en el ámbito local*. El volum resulta interessant per la varietat de les aportacions: Ángel Faus elabora una visió general al capítol «Las radios locales en España»; i a les següents pàgines apareixen recollides diverses comunicacions del congrés en què els investigadors van oferint el seu punt de vista sobre diversos temes, com la ràdio per Internet, l'oferta de la ràdio local, la gestió de la informació o els models de llengua als mitjans de comunicació.

La professió radiofònica compta, així doncs, amb una reflexió acadèmica més extensa perquè el seu debat és el més atractiu de cara al públic. En això radica l'èxit de la proliferació dels congressos i trobades entre periodistes i professors universitaris a les taules rodones convocades en aquestes cites. Un punt que marca un camí de futur en l'elaboració d'estudis sobre la ràdio local.

4. Consideracions finals

Hem constatat, com dèiem al principi, les particularitats de la ràdio valenciana, les quals també es poden veure a la bibliografia sobre el tema. La situació, però, no és terminal. La investigació sobre la ràdio en el País Valencià compta amb una sèrie de dificultats que els investigadors ja han assumit com a problemes estructurals: la poca conscienciació sobre el necessari manteniment dels arxius o el paper poc dinamitzador de la ràdio pública autonòmica són entrebancs, però no impediments insalvables en la tasca de reflexió i anàlisi. La proliferació dels estudis universitaris de comunicació audiovisual i periodisme en el País Valencià s'ha de notar en un futur immediat en l'ampliació dels espais per al debat.

De fet, aquesta circumstància ja es nota. La reflexió sobre la ràdio és cada vegada més freqüent en congressos i conferències, on les corporacions municipals aporten la seua ajuda, espantades per les possibilitats comunicatives que ofereixen les ràdios municipals. Podríem afirmar que la ràdio en el País Valencià comença ara a descobrir aquestes possibilitats, una vegada que es van consolidant les programacions alternatives a les de les grans emissores.

Bibliografia

- BALSEBRE, Armand (2002). *Historia de la radio española*. Madrid: Cátedra.
- BELLVESER, Enric [ed.] (1999). *Manual de documentació audiovisual en ràdio i televisió*. València: Universitat de València.
- BORDERÍA ORTIZ, Enrique; MILLÁN TRUJILLO, María José (2000). «La radiodifusión valenciana en la Guerra Civil (1936-1939)». A: VALLÉS, Antonio [coord.]. *Historia de la radio valenciana*. València: Fundación Universitaria San Pablo - CEU, p. 81-121.
- FERRANDO, Antoni (1990). *La llengua als mitjans de comunicació: Actes de les Jornades sobre Llengua Oral als Mitjans de Comunicació Valencians*. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana: Universitat de València.
- FRANQUET I CALVET, Rosa (2001). *Història de la ràdio a Catalunya al segle XX (de la ràdio de galena a la ràdio digital)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- FUENTE SOLER, Manuel de la; PERIS BLANES, Àlvar (2004). «Perspectives de la ràdio valenciana». *Serra d'Or*, núm. 535-536 (juliol-agost), p. 17-19.
- FUSTER, Joan (1990). «Per una cultura catalana majoritària». A: FERRANDO, Antoni. *La llengua als mitjans de comunicació: Actes de les Jornades sobre Llengua Oral als Mitjans de Comunicació Valencians*. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana: Universitat de València.
- GÁMIR RÍOS, José Vicente (2005). «Poder político y estructura mediática: la comunicación en la Comunidad Valenciana durante la presidencia de Eduardo Zaplana (1995-2002)». *Aposta: Revista de Ciencias Sociales*, núm. 23 (deseembre). [També disponible en línia a: <<http://www.apostadigital.com/revistav3/hemeroteca/gamir.pdf>>]
- GUILLAMET, Jaume (1994). *Història de la premsa, la ràdio i la televisió a Catalunya (1641-1994)*. Barcelona: La Campana.
- JULIÀ I MUNÉ, Joan [ed.] (2000). *Llengua i ràdio*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- LAGUNA PLATERO, Antonio [coord.] (2000). *La comunicación en los 90: El mercado valenciano*. València: Fundación Universitaria San Pablo - CEU.
- MARTÍNEZ GALLEGO, Francesc-Andreu (2000a). «Un epílogo en el país de las Ondas. Año 2000». A: VALLÉS, Antonio [coord.]. *Historia de la radio valenciana*. València: Fundación Universitaria San Pablo - CEU, p. 401-419.

- MARTÍNEZ GALLEGO, Francesc-Andreu (2000b). «Trazos y traza de la radiodifusión en los noventa». A: *La comunicación en los 90: El mercado valenciano*. València: Fundación Universitaria San Pablo - CEU, p. 143-158.
- MILLÁN TRUJILLO, María José; SANFELIU MONTORO, Antonio (2000). A: VALLÉS, Antonio [coord.]. *Historia de la radio valenciana*. València: Fundación Universitaria San Pablo - CEU, p. 369-399.
- MOLLÀ, Toni (1990). *La llengua dels mitjans de comunicació*. Alzira: Bro-mera.
- PIERA, Emili; JARDÍ, Manuel S.; TORRENT, Ferran (1991). *La cosa nostra*. València: Els Llibres de Camacuc.
- SAIZ OLMO, Jesús (2005). *Periodismo de radio: De los estudios al ciberespacio*. València: Fundación Universitaria San Pablo - CEU.
- TUBAU, Ivan (1990). *El català que ara es parla: Llengua i periodisme a la ràdio i la televisió*. Barcelona: Empúries.
- VALLÉS, Antonio [coord.] (2000). *Historia de la radio valenciana*. València: Fundación Universitaria San Pablo - CEU.
- XAMBÓ, Rafael (2001). *Comunicació, política i societat: El cas valencià*. València: Edicions 3 i 4.